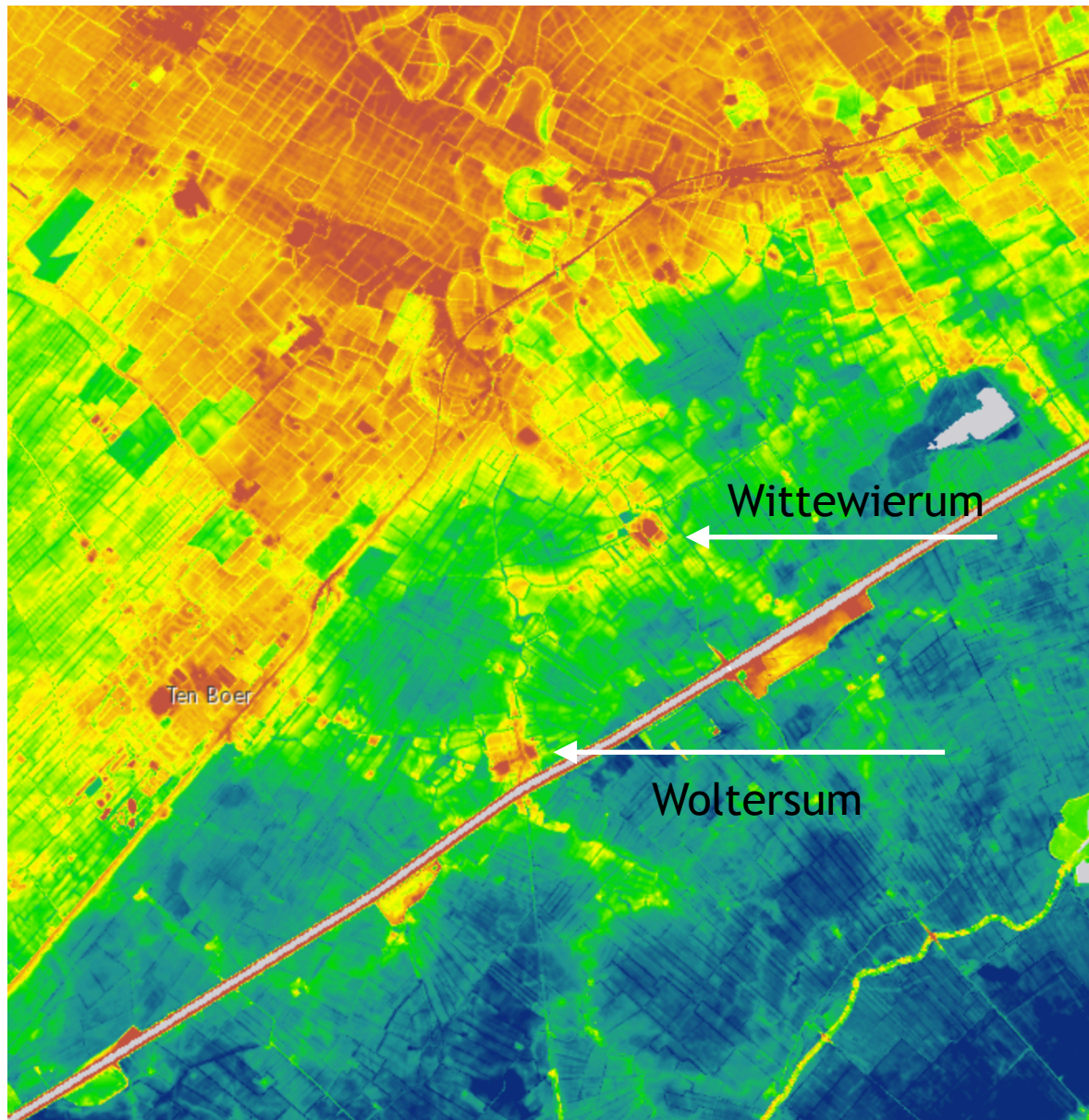

Infobestand Pelgrimsroute Ten Boer Wittewierum.

Ten Boer.

Ten Boer stamt af van Ten Bure; wat betekent als de buren van het klooster (vergelijk Kloosterburen). Ten Boer ligt aan de rand van de Centrale Woldstreek en dat is een laaggelegen zeeleigebied ten noordoosten van de stad Groningen, dat aansluit bij de veenontginningsvlakte van Duurswold. De kern van het gebied wordt gevormd door een komvormige laagte, die tot halverwege de middeleeuwen was bedekt met hoogveen. Het is overwegend een veeteeltgebied met verspreide percelen bouwland. De Centrale Woldstreek valt grotendeels samen met de gemeenten Bedum en Ten Boer. Aan de zuidkant grenst het gebied aan de stad Groningen, in het zuidoosten aan Duurswold. Aan de overige zijden wordt het omringd door zware kleigronden die de overgang vormen naar het oude wierdenlandschap van het Hogeland en het Reitdiepgebied.

Pelgrimeren
in Groningen

Fig. 1. Ligging van het Groninger Woudgebied in het deltavormige gebied tussen Hunze en Fivel

De Centrale Woldstreek is een veenontginningsgebied, dat grotendeels bestaat uit (oude) zeekleigronden waarvan het veendek door ontginning is verdwenen. Het maaiveld is daarbij onder de zeespiegel komen te liggen, tot ruim 1 meter-NAP. De afzonderlijke streek- of wegdorpen liggen als de schillen van een ui rondom het laaggelegen kerngebied en markeren de verschillende fasen van het ontginningsproces. Het buitengebied is grotendeels open. Enkele voormalige dorpswierden (Bedum, Ten Boer) zijn uitgegroeid tot omvangrijke komdorpen of vlekken. Het kerngebied wordt omsloten door de Wolddijk.

Het wordt aan drie kanten

omringd door een klei-ontginningslandschap of medenlandschap (meden zijn de buitenste hooilanden van ene wierde waar geen vee op gehouden kon worden) met taaie knipkleigronden, die meest vanuit de aangrenzende wierdedorpen zijn ontgonnen.

Ten Boer Bouwerschap.

Bouwerschap is een gehucht dat onderdeel is van het dorp Ten Boer. Het is gelegen aan de oostzijde van het Damsterdiep in de Boltjerpolder, gelegen langs de weg tussen de dorpen Ten Boer en Woltersum. De weg zelf heet Bouwerschapsterweg. De naam komt van bouwerd, waarschijnlijk in de betekenis bouwland. De oudste vermelding van de naam in de Bawert is uit 1431. Een parochieregister van omstreeks 1500 meldt: de huizen tusschen Woltersum ende die Buiren hietmen inde Bawert.

Eemskanaal.

In het eerste decennium van de 19e eeuw begon de afwatering in Drenthe en Groningen zorgen te baren. Het afgraven van de veengebieden deed de afwatering sterk toenemen. Al dit water moest via Groningen en het Reitdiep naar de Lauwerszee stromen. Deze afwatering liep niet goed vanwege de relatief hoge ebstanden en dit probleem werd verergerd bij een aanhoudende westenwind. Men kwam met het plan de afwatering te verleggen naar de Dollard. Er lagen al plannen voor een kanaal voor de scheepvaart tussen de provinciale hoofdstad en Delfzijl en dit kon tegelijk voor de afwatering dienstdoen. In 1877 kwam het Eemskanaal gereed. Het kanaal voldeed zeer goed als afwateringskanaal, door de stroming werd het kanaal breder en bleef goed op diepte. Voor de scheepvaart was dit op zijn minst hinderlijk; de hoeveelheid af te voeren water was groot en bij het spuien kon de stroomsnelheid een top van 1 meter/seconde bereiken waardoor scheepvaartverkeer eigenlijk onmogelijk was. Het kanaal is 26,5 km lang en 60 meter breed. In 1958 is bij Delfzijl de verbinding met open zee vervangen. De oude verbinding wordt sindsdien alleen gebruikt voor het afwateren, terwijl de scheepvaart gebruikmaakt van de nieuwe verbinding. In hetzelfde jaar werd ook de Oosterhornhaven aangelegd, waar zich nu het grootste industrieterrein van Delfzijl bevindt.

Stichting Pelgrimeren in Groningen www.spig.nl

SPiG Facebook, E: groningsepelgrimage@gmail.com 't Oldehof 49 9951 JX Winsum
KvK 66778166 BTW nr. 8566.94.034 Bankrekening NL25.RBRB.0943.5716.42

Dat het waterniveau zoveel hoger is dan het grondniveau van het dorp komt door enerzijds de lage ligging van Woltersum en anderzijds dat men geen sluizen wilde aanleggen tussen Groningen en Delfzijl en er dus voor hebben gekozen hoge dijken aan te leggen.

Woltersum.

Het dorp is ontstaan rond een wierde. Door de ligging aan twee maren, de Woltersummer Ee en het Lustige Maar, ontwikkelde Woltersum zich enigszins als handelscentrum voor de omgeving. In de 13e eeuw moet er sprake zijn geweest van een redelijk dorp, daar Menko van Bloemhof, de abt van Wittewierum, in een kroniek vermeldt in 1238 dat de helft van het aantal werklieden voor de bouw van de kerk van Wittewierum uit Woltersum kwam. Een deel van het dorp werd rond 1500 Tappeweer genoemd. Het dorp werd door de aanleg van het Eemskanaal in tweeën gedeeld. Van het oostelijke deel is weinig terug te vinden. Bij de verbreding van het kanaal in 1950 werden opnieuw huizen in Woltersum gesloopt. Op 6 januari 2012 kwam Woltersum landelijk in het nieuws. De inwoners werden voor één dag geëvacueerd in verband met een mogelijke doorbraak van de dijk van het Eemskanaal. De Kollerijweg naar Wittewierum volgt de oude oever van de Fivel.

Kerk Woltersum.

Het interieur van deze kerk ademt de sfeer van de 19e eeuw met enkele onderdelen uit vroeger tijden. Het opmerkelijkste interieurstuk is de kansel uit 1530 waarvan enkele panelen van de laatgotische kuip zijn beschilderd. Te zien is de geseling van Christus, Christus voor Pilatus en de Kruisiging. Tot 1765 stond hier een grote middeleeuwse kerk. In de westgevel zit nog de oude sluitsteen van het voormalige westportaal met het jaartal 1765. Curieus aan deze kerk is dat hij ten opzichte van de middeleeuwse kerk een halve slag gedraaid is.

De parochie wordt voor het eerst vermeld in 1283 in de kroniek van de opvolger van Emo en Menko. In 1765 liet de stad Groningen, die het recht van collatie had, de oude kerk slopen, behalve het halfronde koor. Hier werd een kort schip, vier traveeën lang, aangebouwd. De grootste veranderingen vonden plaats in 1837-'38 toen de apsis en de vrijstaande toren werden afgebroken. Het schip werd met gebruikmaking van sloopmateriaal, met twee traveeën naar het oosten verlengd en er werd een deels inpandige toren geplaatst: daarmee werd de oriëntatie van de kerk 180° gedraaid. De toren van 1838 is door de fraaielproporties en de nauwkeurige detaillering het interessantst. Het bestaat uit een recht opgaande, tot de daklijst reikende, vierkante onderbouw, daarna volgt een kroonlijst in profielsteen. De overgang van vierkant naar achtkant geschiedt door middel van vier driehoekige, ingezwenkte velden, waarop wederom een waterlijst volgt. De klokkenverdieping bestaat uit acht geknikte hoekpilasters met daartussen afwisselend spaarvelden met ronde bogen en galmgaten. Onder de naaldspits loopt weer een geprofileerde lijst.

De lange wanden zijn duidelijk in twee perioden ontstaan. De twee oostelijke traveeën stammen uit de periode 1837-'38, de vier overige uit 1765. De traveeën hebben elk een groot rechthoekig spaarveld waarvan de vier middelste spitsboogvensters bezitten. In latere tijd zijn tegen de noordgevel nog twee grote steunberen gebouwd en de zuidgevel kreeg een aangebouwd portaal. De twee bouwfasen van de kerk zijn aan het muurwerk duidelijk zichtbaar door het grote verschil in bouw materiaal. Het uit 1765 daterende westelijke deel is opgetrokken in kleine, grijsbruine bakstenen, terwijl men voor het oostelijk deel uit 1837-'38 een groot deel van de oude kloostermoppen opnieuw heeft gebruikt. De noord- en zuidwand worden door vijf lisenen verdeeld in zes vakken, elk met een groot rechthoekig spaarveld. Beide gevels hebben vier eenvoudige spitsboogvensters, waarbij opvalt dat men de vensters uit 1837-'38 dezelfde vorm heeft gegeven als de vensters uit de 18e eeuw, ondanks het grote verschil in bouw materiaal.

In de westgevel, die in de loop der tijd behoorlijk is gaan zwenken en met behulp van muurankers werd gestabiliseerd, ziet men tussen twee korte spitsboogvensters nog de oude sluitsteen van het voormalige westportaal met het jaartal 1765. De westgevel bevat drie spaarvelden met kleine spitsboogramen.

Het interieur ademt de sfeer van de 19e eeuw met enkele oudere onderdelen. Het meest opmerkelijke overgebleven interieurstuk uit de oude kerk is de kansel, één van slechts drie kansels van vóór de reformatie in de provincie Groningen. Bij toeval in 1964 ontdekt, bleek het na onderzoek te gaan om een kansel die gedateerd kan worden rond 1530 met als belangrijkste vondst de beschilderde panelen van de laatgotische kuip. De schildering van het voorpaneel is niet meer te herkennen, de overige drie stellen voor: de Geseling van Christus, Christus voor Pilatus en de Kruisiging. Het paneel van het kanseldeurtje is niet beschilderd, maar heeft nog het originele geheng uit circa 1530. De lampet, het trapje (met doopbekken) en het klankbord (met Lucas 11:28 als opschrift) zijn van latere datum, mogelijk uit 1765. Bij de kansel ligt een Statenbijbel met naast het Oude en het Nieuwe Testament ook de Apocriefen (boeken die niet in decanon van de Bijbel zijn opgenomen) en enkele platen die in 1643 te Amsterdam gedrukt zijn. Het op een balustrade geplaatste orgel is in 1894 gebouwd door Van Oeckelen; het telt negen registers en is nagenoeg ongewijzigd bewaard gebleven. In 1969 reviseerde Mense Ruiter het orgel. In 2007 voerde Mense Ruiter opnieuw een restauratie uit.

Molen Fram.

De houtzaagmolen Fram is heel avontuurlijk vernoemd naar het schip Fram van de Noorse ontdekkingsreiziger Fridtjof Nansen. Bouwheer Evenhuis was een groot bewonderaar van deze poolreiziger en wetenschapper. De molen was niet alleen een houtzaagmolen, maar ook een koren- en pelmolen. Deze combinatie komt in Nederland maar twee keer voor. De molen doet zijn naam dus zeker eer aan. Fram betekent namelijk voorwaarts. Molen Fram is een achtkante stellingmolen. De stelling is de houten omloop bovenop een (meestal) stenen onderbouw. Stellingmolens zijn daardoor tot wel 12 meter hoger dan grondzeilers. Grondzeilers zijn molens waarvan de wieken bijna de grond raken. Stellingmolens vind je meestal in de bebouwde kom. Daar is immers meer hoogte nodig om genoeg wind te vangen. Grondzeilers staan in het open veld.

Zaagmolens staan altijd aan het water. Zo kunnen de boomstammen makkelijk worden aangevoerd. De stammen lagen eerst een jaar in het water (in een zogenaamd balkgat), voordat ze konden worden verwerkt. Daarna werden de stammen over de zaagslede naar een zaagraam geleid. De draaiende beweging van de windmolen werd met behulp van een krukas omgezet in een op-en-neergaande beweging. Op deze wijze werden de zaagbladen in het zaagraam aangedreven.

Op de zaagslede werden de te zagen boomstammen vastgemaakt. De slede werd vervolgens voortbewogen door een tandwielensysteem (krabbelwerk genoemd) en richting en door het zaagraam geduwd. Hoe harder het waaide, hoe sneller de molen zaagde. De uitvinding van de krukas is erg belangrijk geweest. Met deze uitvinding werd het mogelijk om een draaiende beweging om te zetten in een op-en-neergaande beweging en zo konden op grote schaal en met grote precisie machinaal planken worden gezaagd. Aan de zaagmolen hebben we veel te danken. De Gouden Eeuw bijvoorbeeld. Cornelis Corneliszoon van Uitgeest stond aan de wieg. Hij bouwde in 1594 de eerste zaagmolen en enkele jaren later vroeg hij octrooi aan op het zogenaamde 'besonder creckwerk', oftewel de krukas. Door zijn uitvinding werd het makkelijker om boomstammen te zagen. Daarvoor was het puur handwerk. Dankzij de zaagmolens waren de Lage Landen in staat om in korte tijd enorme massa's hout tot planken te verwerken. En van die planken werd een gigantische vloot gebouwd en zodoende een overwicht op andere zeevarende landen.

Wittewierum.

De wierde van Wittewierum werd net als de wierden van Ten Post, Oldersum, Loppersum, Oosterwijdwerd en Spijk rond het begin van de jaartelling opgeworpen op de rechterkwelderwal van de Fivel. Na een aantal eeuwen verlaten te zijn geweest, werd de wierde rond het jaar 600 opnieuw als woonplaats in gebruik genomen. Men vermoedt dat Wittewierum in die tijd net als Stedum en Woltersum een handelsnederzetting vormde. Volgens de kroniek van Bloemhof was er vroeger ook een haven aan de Fivel bij Wittewierum. Eind 12e eeuw werd de Fivel afgedamd bij Westeremden, waardoor de oude loop verzandde. Begin 13e eeuw werd het Klooster Bloemhof gebouwd op de wierde en in de oude bedding van de Fivel.

Klooster Bloemhof

Het klooster Bloemhof, met de Latijnse naam Floridus Hortus werd gesticht in 1213 en behoorde tot de orde van de premonstratenzers. Het klooster lag op en rond een wierde aan de rechteroever van de Fivel. Het klooster zou volgens deskundigen een omvang van 5 hectare hebben gehad.

In het klooster werd de Kroniek van Bloemhof geschreven, die de vroege geschiedenis van het klooster beschrijft. Deze kroniek is opgetekend door de vroegste abten Emo en Menko en een onbekende 'continuator'. Twee manuscripten van de kroniek (een Groningse en een Friese) zijn in het bezit van de Universiteitsbibliotheek Groningen.

In 1204 werd door Emo van Romerswerf op zijn land het benedictijnenklooster Romerswerf (Nienklooster even ten Noorden van Appingedam) gesticht. Hij overlegde vervolgens met het klooster Feldwerd (Oldenklooster 1 km ten westen van Holwierde) over het werven van monniken, hetgeen echter niet echt lukte. In 1208 trad zijn neef Emo van Huizinge, die gestudeerd had in Parijs, Orléans en Oxford en vervolgens pastoor van Huizinge was geweest, in dit klooster in. Hij vertrok vervolgens naar Rome om erkenning van bisschop Otto I van Münster te krijgen voor het door zijn neef gestichte klooster Romerswerf en om zich aan te mogen sluiten bij de orde van de premonstratenzers (norbertijnen) van de Abdij van Prémontré. De abt van het Stift Varlar verleende beide Emo's vervolgens het priesterkleed. Vervolgens werd Emo van Huizinge in 1209 proost van Romerswerf.

Op 23 juni 1211 werd de bestaande (waarschijnlijk houten) kerk van Wierum (het latere Wittewierum) door een meerderheid van de kerkvoogden (patroons) geschonken aan het klooster van Romerswerf met als doel er ook een klooster te stichten. Ernestus, een van de kerkvoogden van Wierum, was het hier echter niet mee eens en bisschop Otto I van Münster stelde hem hierbij in het gelijk, waarop de kloosterlingen in beroep gingen tegen dit besluit. Emo van Huizinge trok in het kader hiervan op 9 november te voet in 1211 naar paus Innocentius III in Rome, die op zijn beurt hem en de andere kerkvoogden van Wierum in het gelijk stelde. In ruil hiervoor werd een minnelijke schikking getroffen met de zoon van Ernestus. Zie hiervoor de historische roman van Ynske Penning Emo's Labyrint.

Bouw van klooster en kerk.

Daarop vertrokken de aanwezige monniken uit Romerswerf tussen 1213 en 1214 naar Wierum om te beginnen met de bouw van het nieuwe klooster, dat deels werd aangelegd in de drooggevalle bedding van de dichtgeslibte Fivel. De nonnen bleven achter in Romerswerf, dat voortaan Rozenkamp (Campus Rosarum) werd genoemd. In 1214 kreeg het nieuwe premonstratenzerklooster de naam Bloemhof (Floridus Hortus). Emo werd overigens pas op 23 mei 1225 aangesteld als abt van het klooster. Een jaar later overleed zijn neef Emo van Romerswerf. Emo van Huizinge en zijn opvolgers schreven over het klooster Bloemhof en de omstandigheden in die tijd de beroemd geworden kroniek van Bloemhof. Deze kroniek omspannt de periode 1203 tot 1290 en vormt daarmee de belangrijkste bron over de Ommelanden in de 13e eeuw.

Op 1 november 1217 sloot het klooster zich formeel aan bij de premonstratenzers. In de jaren 1220 raakte het klooster echter in grote problemen toen bisschop Dirk III (Dietrich, Diederik) van Münster, de opvolger van Otto I, Herderik van Schildwolde tegen de wil van paus Honorius III had aangesteld als zijn officiaal (gemachtigde). Herderik van Schildwolde moest niets van Emo hebben en hij wist in 1224 Dirk III zover te krijgen dat deze eigenmachtig de banvloek uitsprak over Bloemhof. Emo reisde daarop naar Rome, waar Honorius III de banvloek onwettig verklaarde. Omdat Dirk III en Herderik zich niets van de paus aantrokken, sprak Honorius III eerst de banvloek uit over Dirk III en omdat Herderik zich er toen nog niets van aantrok stuurde Honorius III vervolgens zijn pauselijke legaat, kardinaal Konrad von Urbach naar het gebied en deed ook Herderik in de ban. Deze bleef echter volharden, maar werd uiteindelijk uit klooster Mariagenade verdreven door de Schildwolders.

Dirk III sloot vervolgens vrede met Emo. In 1225 wijdde hij de houten kerk van Wierum tot abdij. Daarop begonnen de voorbereidingen voor de bouw van een nieuwe stenen kloosterkerk, waarschijnlijk naar voorbeeld van het moederklooster in Prémontre. In 1227 werd de slotgracht voltooid en in 1235 werd begonnen met het bakken van stenen. Met het aftichelen van met name knipklei waren de monniken overigens al rond 1220 begonnen op percelen van daarvoor toestemming verlenende boeren in de buurt van Winneweer. De kalkarme en ijzerrijke knipklei leverde de kenmerkende rode kloostermoppen op die voor het klooster en de kerk werden gebakken. Tussen 1238 en 1259 verrees deze abdij met klokkentoren. Het klooster omvatte naast de kerk met sacristie en kruisgang een refter, keuken, kapittelzaal, hospitium (voor pelgrims en andere gasten), dormitorium, scriptorium (schrijfatelier), boekerij (bibliotheek), werkvertrekken (voor bijvoorbeeld timmerwerk en smeedwerk) en een school. De boekerij zou afgaande op citaten van kerkvaders en theologen een behoorlijke omvang hebben gehad en over ten minste 100 boeken hebben beschikt. De boekerij werd tijdens de Saksische Vete in 1515 door plunderende Saksische benden in brand gestoken, maar de kroniek bleef daarbij behouden en is daarmee het enige premonstratenzer handschrift uit Groningen dat bewaard gebleven is. De abdijschool werd, waarschijnlijk na klachten van de circatoren in opdracht van de heer van Prémontre en de definitoren in 1276 verplaatst naar Westeremden, waar zich al een parochieschool bevond.

In 1290 werd een visitatie uitgevoerd in opdracht van de abt van Prémontre onder leiding van de abt van Bloemhof en de proost van Schildwolde waarbij nagegaan werd hoeveel kloosterlingen er nog in de premonstratenzer kloosters aanwezig waren. Volgens de kroniek van Sibrandus Leo waren er in het klooster Bloemhof en Rozenkamp toen gezamenlijk mille kloosterlingen aanwezig. Dit aantal wordt doorgaans vastgesteld als '1000 kloosterlingen', maar dit aantal wordt ook vaak onrealistisch hoog genoemd. Het zou kunnen dat het gaat om beide kloosters met alle voorwerken en bijbehorende dorpen, maar evengoed zou de Latijnse bijbetekenis 'ondefinieerbaar veel' kunnen zijn bedoeld. Mogelijk wilde de abt van Bloemhof hiermee in de toekomst gunsten zeker stellen bij Prémontre. In 1351 werd het klooster getroffen door een pestepidemie, waaraan 20 kanunniken en 12 novicen bezweken. In 1447 sloot het klooster een verbond met het klooster Dokkum, waarbij de eigendommen en bewoners van het klooster Palmaer verdeeld werden tussen beide kloosters.

In 1485 kreeg het klooster het toezicht (visitatie) over de kloosters Feldwerd, Mariëngaarde en 'Dokkum' (mogelijk Klaarkamp) in verband met het verval van de kloostergemeenschappen aldaar. Dit wijst erop dat in Wittewierum de tucht toen nog wel werd gehandhaafd. In latere decennia raakte het klooster echter ook in verval als gevolg van de Gelderse Oorlogen. In 1499 trok Edzard I van Oost-Friesland langs Wittewierum. In 1505 haalden stad-Groningers al het vee weg bij Wittewierum tijdens gevechten met Edzard I. In 1514 veroverde hertog George van Saksen met Oldenburgse troepen het klooster, waarbij het klooster en het scriptorium in brand werden gestoken. Hetzelfde jaar werd George echter weer verdreven door Otto van Diepholt, die het heroverde voor Edzard I. In januari 1522 vluchtte de kastelein van Coevorden Frederik van Twickelo met zijn Boergondische troepen via Wittewierum terug naar Coevorden. In 1536 versloeg Georg Schenck van Toutenburg Meindert van Ham bij Wittewierum. Van al deze woelingen wist het klooster zich niet meer te herstellen.

Opheffing en afbraak.

In 1561 waren er nog 3 of 4 monniken over onder leiding van abt Cornelis Hermanni, die het niet zo nauw namen met de kloosterregels. De nieuwe bisschop Johannes Knijff, die tijdens het bewind van de hertog van Alva benoemd was van het kort daarvoor opgerichte Bisdom Groningen, verklaarde toen dat de aanwezige monniken waren ontslagen van hun votum en religio (strikte religieuze riten). Het klooster werd door paus Pius IV op 7 augustus 1561 evenals het klooster Aduard en het Klooster Marienkamp (bij Esens) toegewezen aan het nieuwe bisdom.

In 1566 werden de restanten van het klooster en de kerk door Staatse troepen in brand gestoken tijdens de beeldenstorm. Daarop besloot Knijff tot de opheffing van het klooster als tafelgoed voor zijn nieuwe bisdom. Hermanni poogde tevergeefs deze opheffing te voorkomen, maar in ruil voor de belofte dat zijn broeders kanunnik mochten worden in het nieuwe bisdom en hijzelf proost van de Martinikerk (zetel), wilde hij in 1568 wel instemmen met de opheffing. Uiteindelijk zou hij geen proost worden, maar mocht hij de bezittingen van het klooster beheren.[11] Hij trok zich met de resterende monniken terug in Groningen, waarbij hij de kroniek van Bloemhof meenam.

Op 7 mei 1568 werd de Spaansgezinde luitenant Zeger van Groesbeek door de staatsgezinde bevelhebber Lodewijk van Nassau teruggeslagen bij Wittewierum. Daarop legerde op 22 mei de Spaansgezinde bevelhebber Jan van Ligne zijn troepen bij Wittewierum, waarop hij werd aangevallen door Lodewijk van Nassau. Deze verloor echter ditmaal deze schermutseling en vluchtte daarop naar Heiligerlee.

Bisschop Knijff liet daarop het klooster afbreken om de stenen te kunnen gebruiken voor de bouw van zijn bisschoppelijk hof in Groningen (het huidige Prinsenhof). Eerst werd de aula van het klooster afgebroken en vervolgens de bijgebouwen. Een deel van de stenen werd verkocht aan Johan de Mepsche, die er zijn borg Duirsum (Ten Ham) mee liet herstellen. Rond 1572 liet Knijff het fraaie koorgestoelte en enkele fraaie beelden uit het klooster overbrengen naar de Martinikerk. De gronden van het klooster werden tegen hoge huren verhuurd aan meiers. In 1576 stierf Knijff echter en de stad stond geen nieuwe bisschop toe. De staatsgezinde Johan Rengers van Ten Post wees daarop de goederen van het klooster toe aan de Ommelanden. Na de reductie werd de afbraak doorgezet. In 1598 werd het refugium verkocht, in 1603 werd de keuken op afbraak verkocht en in 1604 werden de restanten van de kloosterkerk verbouwd tot een nieuwe protestantse kerk. Deze kerk werd in 1863 vervangen door de huidige kerk van Wittewierum.

Waterstaat.

Uit de Kroniek van Emo en Menko blijkt dat het klooster een groot aandeel heeft gehad in de bedijking van dit gebied. Vlak na de oprichting vond de Sint-Marcellusvloed plaats, waarbij vele doden vielen. Vervolgens werd er door Emo een zijlvest (waterschap) opgericht om gezamenlijk het dijkonderhoud beter te kunnen regelen. Het klooster was ook nauw betrokken bij de ontwatering van het omliggende gebied en speelde een belangrijke rol in het bestuur van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen, waarvan de overste schepper altijd de abt van het klooster Bloemhof was. Tevens gaf hij met zijn college uit Ten Boer leiding aan de organisatie van de Acht Zijlvesten. Een van de belangrijkste projecten was de indijking van de Fivelboezem.

Grondbezit.

In de loop der eeuwen verkreeg het klooster door ontginningen en schenkingen een grote hoeveelheid land in de landstreek Fivelingo. Eind 16e eeuw was het (voormalige) klooster met enkele duizenden grazen grond uitgegroeid tot het grootste premonstratenzer klooster van De Ommelanden. De bronnen geven weinig duidelijkheid over het aantal hectares. Aantallen die worden genoemd zijn ca. 1760 en 2300 hectare. Het grondgebied omvatte een groot aantal landerijen in Fivelingo, een aantal kwelders bij de Dollard (kennelijk overgenomen van Palmar) en venen 'op de Ruethe' (Ruiten?) bij Kolham. Van

de landerijen in Fivelingo lag ongeveer 500 hectare rond Wittewierum en ruim 650 hectare (1322 grazen) rond 't Zandstervoorwerk. Verder waren er landerijen rond onder andere Garrelsweer, Loppersum, Ten Boer, Westeremden en Wirdum. Ongeveer 250 hectare betrof corpusland (land dat door de monniken zelf werd bewerkt). Een deel van de goederen werd in 1447 verworven toen de goederen van het klooster Palmar werden opgesplitst tussen Bloemhof en het klooster van Dokkum.

Het klooster verkreeg in de loop der tijd meerdere kerken. In 1217 werd de kerk van Westeremden met bijbehorende kerkgoederen geschonken aan het klooster Bloemhof. Deze schenking leidde echter tot onvrede en mogelijk werd deze kerk met bijbehorende pastorie en kosterij na een brand in 1238 weer overgedragen aan de Westeremders. In 1231 kwam de kerk van Scharmer in handen van Bloemhof, in 1276 (ondanks verzet) de kerk van Uithuizen en eind 13e eeuw de kerk van Krewerd. Ook de rechten in deze kerken verloor het klooster later weer. In de 16e eeuw ten slotte had het klooster rechten in de kerk van Kolham.

Refugium.

Het klooster bezat net als veel andere kloosters ook een refugium in de stad Groningen en wel aan de hoek van de Schoolstraat met de Popkenstraat op de plek van het Groninger Forum.

Winneweer.

Kenmerkend voor het dorp is de bebouwing rond het Damsterdiep, dat Groningen met Delfzijl verbindt. De plaats is genoemd naar een herberg aan de in 1650 aangelegde trekweg langs het Damsterdiep. De toelichting bij de kaart van Hieronymus Sweerts uit 1668 spreekt voor het eerst over Winne-weer, een Logys-plaats en half weegen Delf-zijl. Ten minste vanaf 1777 zetelde hier een overrechter, later een notaris. Rond 1840 wordt Winneweer beschreven als "een gehucht met een welbekende, oude herberg aan het Damsterdiep".

Winneweer behoorde oorspronkelijk tot het kerspel Wittewierum en de buurtschap Oldersum, die een eigen dorpsbestuur had. Bij de nederzetting hoorde ook de boerderij Muda, genoemd naar de middeleeuwse afwateringssluis die hier in het Damsterdiep lag. Iets ten zuiden van Winneweer lag de borg Tammingahuizen; het borgterrein is nog goed herkenbaar.

De naam Winneweer heeft vermoedelijk te maken met de bocht (wende) in het Damsterdiep op de plek waar de Fivel via het sluisje van Muda in het Damsterdiep uitmondde.

De Stadsweg.

De Stadsweg is de oorspronkelijke weg tussen de stad Groningen en de stad Emden in Oost-Friesland. De weg is nog grotendeels intact, hoewel de weg voor het grote verkeer van geen belang is. Een groot gedeelte, van Noorddijk naar Winneweer, is zelfs onverhard.

De weg loopt van Groningen (Poelestraat) naar Noorddijk, vandaar via een oude binnendijk naar Ten Boer en Winneweer. Vlak voor dit dorp (om precies te zijn bij Kröddeburen) gaat de weg slingeren omdat hij daar de oever van de voormalige rivier de Fivel volgt. Bij Winneweer gaat de weg via een brug (de Muderdraai) over het Damsterdiep en loopt van daar over de zuidelijke dijk langs dit kanaal via Garrelsweer naar Appingedam. Dit gedeelte is sinds 1874 verhard. Vanaf Appingedam liep de Stadsweg naar Farmsum en vandaar door de Oosterhoek naar Oterdum, later Termunterzijl, waar men in de Middeleeuwen kon worden overgezet naar Knock in Duitsland. Het Duitse deel staat bekend als de Conrebbesweg en als de Robodesweg, die doorliep tot Aurich.

Lellens.

Lellens is ontstaan als rechthoekige wierde op een oeverwal van de voormalige Fivel. De wierde is nog niet onderzocht, zodat over de ouderdom daarvan niets bekend is. Er wordt in elk geval gedacht dat het dorp in de vroege middeleeuwen ontstaan is. Op het oostelijke deel van de wierde staan de woningen. Op het westelijke deel staan de kerk en enkele boerderijen. Lellens is afgeleid van Lellenze en Lellinge die lieden die horen bij de persoonsnaam Lalle.

Borg.

Het Huis te Lellens was een borg in Lellens.. Het is voor het eerste genoemd aan het einde van de 15e eeuw en is in 1897 gesloopt. Het oudst bekende lid van het geslacht Lelle, Eltet to Lellens, was van 1526 tot 1554 burgemeester van de stad Groningen. Op het gemeentehuis hangt een portret van hem, wat wordt beschouwd als oudste portret van een burgemeester van Groningen. In 1625, als Huis te Lellens voor de eerste maal borg wordt genoemd, bestaat het uit een brug, schathuis, hoven en geboomte bij een wierde (met heerlijkheidsrechten) en 160 grazen land. De kerk van Lellens, die tegenwoordig nog in het centrum van het gehucht staat, liet de toenmalige heer van Lellens, Hilbrand Gruys in 1667 bouwen. Ook werd in die periode het Lellenstermaar, een verbinding met het Damsterdiep, aangelegd.

Rond 1700 wordt Huis te Lellens door overerving eigendom van de familie Lohman, de latere familie De Savornin Lohman. De gezworene Lucas Hammink koopt in 1771 de borg over. Zijn weduwe hertrouwde met Hendrik Louis Wijchgel. De familie Wijchgel van Lellens liet het Huis in 1897 slopen. De familie is thans nog steeds eigenaar van de landerijen. De oprijlaan en het schathuis zijn nog herkenbaar aanwezig.

Kerk Lellens

De kerk is in 1667 bij de oprijlaan van de borg Huis te Lellens gebouwd, in opdracht van jonker Hillebrant Gruys, de eigenaar van de borg. De kerk is een zaalkerk met een opengewerkte dakruiter waarin zich een klok met mechanisch torenuurwerk bevindt, die waarschijnlijk is vervaardigd in 1668. Het gebouw staat op een verhoogde begraafplaats, die grenst aan de noordzijde van de kerk en ongeveer 150 namen herbergt. Binnen in de kerk hangt een preekstoelkuip uit de 17e eeuw, met een klankblad en een eenvoudige trap. In het koor staan twee herenbanken uit de 17e en 18e eeuw, waarvan één overhuifd. Het orgel stamt uit het begin van de 18e eeuw en is als kabinetorgel door Heinrich Hermann Freytag gebouwd. Geert Pieters Dik verbouwde het in 1860 tot kerkorgel. De kerk van Lellens is een rijksmonument. Na enkele jaren van restauratie is de kerk op 3 september 2010 officieel weer in gebruik genomen. In tegenstelling tot veel andere historische kerken in de Groninger Ommelanden is het gebouw nog voor kerkdiensten in gebruik.

Wolddijk.

De Wolddijk is rond het jaar 1000 aangelegd vanaf de stad Groningen naar Bedum (met Westerdijkshorn) en dat boven Bedum langs loopt en onder Stedum door en via de Stadsweg van Ten Boer naar Groningen de oostelijke dijk vormde. In het verleden is de dijk ook waarschijnlijk tot aan de Ganzendijk bij Overschild doorgelopen en vandaar weer naar de Stad Groningen. Deze dijk is aangelegd omdat het gebied er tussen een groot veengebied was dat men is gaan ontginnen. De bodem is wel 2-3 gedaald door de ontginnen waardoor al het water is deze kom liep. De Wolddijk moest de afwatering van het gebied dus verbeteren. De naam Wolddijk heeft te maken dat dit gebied als wold werd aangemerkt; een veengebied met hier en daar wat begroeiing en stukjes moerasbos.

Sluis bij (ooster)Dijkshorn. Horn is het Gronings woord voor hoek; m.a.w. dit is de meest oostelijk gelegen hoek van de Wolddijk. De sluis bij Dijkshorn is op de grens van twee waterschappen (en dus waterpeilniveau's) gebouwd, deze sluis is van 1928 en is voorzien van de zogenaamde "Stoney-schuiven". Dit is de enige waterdoorgang door de stadsweg in de gemeente. Aangezien het meeste vervoer voor de opkomst van de vrachtauto (midden 20ste eeuw) via het water ging was dit een belangrijke verbinding. Tijdens de bevrijding is door geallieerd vuur een gat in de rechtsboven in de noordelijke staander geschoten. Voor de aanleg van deze sluis heeft op de plaats van de brug een overtoom gelegen..

Klooster(-kerk) Ten Boer.

Het nonnenklooster van Ten Boer, dat tot de orde van de Benedictinessen behoorde, wordt voor het eerst genoemd in 1301; vermoedelijk hebben de kloosterlingen een oudere parochiekerk in gebruik mogen nemen. Wegens armoede werd het klooster tussen 1465 en 1485 geïncorporeerd bij Thesinge. Tussen deze twee kloosters bestond ook al lang daarvoor een speciale band; al in 1399 en 1408 waren beide geünieerd, maar kort daarna was Ten Boer weer zelfstandig. De kloosterkerk bleef als parochiekerk fungeren; de overige gebouwen werden afgebroken. De abt was overste schepper van het Scharmer Zijlvest en gaf samen met zijn collega van Wittewierum tevens leiding aan de organisatie van de Acht Zijlvesten.

Kerk.

De Kloosterkerk in Ten Boer is een Romano-Gotische eenbeukige kerk met een binnenafmeting van 8,6 meter breed en 31,9 meter lang. De muren zijn 10,6 meter hoog en ruim 1 meter dik. De kerk is voorzien van een zadeldak in de lengterichting, i.e. de oost-west-richting. De nok van het dak ligt op 17,8 meter hoogte. Op de hoeken aan de westzijde zijn twee steunberen aanwezig. Aan de westzijde van de kerk bevindt zich een dakruiter die reikt tot ca. 28 meter hoogte. De kerk is verdeeld in vier traveeën. Aan de noordzijde is op de scheiding van de tweede en de derde travee een uitwendige gebouwde traptoren aanwezig, die alleen vanuit de kerk toegankelijk is. De trap geeft tot toegang tot een zolder, waarvan de vloer gevormd wordt door het plafond van de kerkruimte dat zich 8,7 meter boven de vloer van de kerkruimte bevindt. Aan de westzijde van de kerk is een dakruiter aanwezig, die gedeeltelijk steunt op de westgevel en gedeeltelijk op enkele trek balken.

De kerk is naar alle waarschijnlijkheid gebouwd in de tweede helft van de dertiende eeuw (1275) en maakte deel uit van een kloostercomplex. Blijkens een brief van de Bisschop van Münster wordt het klooster in 1485 samengevoegd met dat van Thesinge. De gebouwen van het klooster in Ten Boer, en naar aangenomen wordt ook de kerk, zouden volgens deze brief op dat moment in bouwvallige staat zijn. Waarschijnlijk had de kerk oorspronkelijk gewelven, die door verzakking van de muren in zo slechte staat waren dat ze moesten worden verwijderd. Uit datering met behulp van boomringen is gebleken dat omstreeks 1485 op goothoogte trek balken zijn aangebracht: waarschijnlijk om verder scheefzakken van de muren tegen te gaan.

In het inwendige van de kerk is op de noordelijke muur in het tweede travee (vanaf de westzijde) een beschilderde steen zichtbaar met de woorden SVB DNO GERARDO AHUES ABBATE ANNO 1565 (Onder de heer Gerardus Ahues, abt, in het jaar 1565). Mogelijkerwijs wijst deze steen op bouwactiviteit omstreeks dat jaartal. Het is echter niet duidelijk wat er toen precies gebeurd is. Mogelijk betrof dit (onder meer) werkzaamheden aan de westgevel, die duidelijk een laat-gotische signatuur heeft.

Bij de reductie van Groningen (1594) gaat de kerk over in protestantse handen. Het interieur van kerk ondergaat waarschijnlijk een versobering. Eveneens uit boomringdateringen is op te maken dat omstreeks 1650 het huidige plafond in de kerk werd aangebracht. Waarschijnlijk waren de plafondbalken nodig om verdere verzakking van de muren tegen te gaan. Een deel van plafondbalken is met trekankers aan de muren bevestigd. De dakruiter wordt in 1810 aangebracht. Een losse klokkentoren die zich aan de westzijde van de kerk zou hebben bevonden wordt afgebroken. Een nieuwe kapconstructie met dakbeschot wordt in 1906 aangebracht. In het inwendige wordt een verlaagd schrootjesplafond aangebracht. De preekstoel wordt geplaatst tegen een scheidingswand tussen schip en koor (= de meest oostelijke travee). Algehele restauratie in 1980, waarbij ook het verlaagde schrootjesplafond en de scheidingswand weer worden verwijderd. De preekstoel wordt weer aan de zuidelijke muur geplaatst. Herstel van het pleisterwerk in 2009-2010. De beschadigde delen van het stucwerk (ongeveer 100 m²) zijn tot op het steen weggekapte en gerestaureerd met zgn. Jahnmortel dat speciaal is ontwikkeld voor plaatsen waar door zout uit de muren problemen met het

stucwerk ontstaan. De nieuwe stuclaag laat daarna de zouten door zonder dat het stucwerk beschadigd wordt. Het zout kan dan gewoon worden afgeborsteld. Na het aanbrengen van de mortel is de kerk in zijn geheel gewit.

Interieur.

De muren en koorsluiting zijn rijk geled met flauwspitsbogige nissen en cirkels in de zwikken; uitgebouwde traptoren in de noordgevel. Inwendig nissengeleding in de oostelijke travee en nissen fries met bakstenen kapitelen en consoles. De kerk bezit een 17e eeuwse preekstoelkuip; twee offerblokken, twee overhuifde banken waarin gotische koorstoelen zijn verwerkt. Twee gesneden houten kronen plm 1800. In de dakruiter klok uit 1705. Eenklaviers orgel in 1894 door J. Doornbos met 18e eeuwse delen.